

УДК 726.5 (477)

Завада В. Т.,

*доцент кафедри дизайну архітектурного середовища
Київського Національного університету будівництва і архітектури
zavviti@ukr.net; orcid.org/0000-0003-3202-8035*

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЛЬ ЧОТИРИСХИЛОГО РУБЛЕНОГО ВЕРХУ В ІСТОРІЇ У ТРАДИЦІЙНОМУ САКРАЛЬНОМУ БУДІВНИЦТВІ УКРАЇНИ

Анотація: в статті на підставі комплексного аналізу історичних джерел та матеріалів натурного обстеження пам'яток дерев'яного зодчества розглядаються головні напрямки подальшої еволюції архаїчного чотирисхилого рубленого верху в історії традиційного сакрального будівництва України.

Ключові слова: архаїчний, чотирисхилий, верх, дерев'яний, храм.

У багатій і різноманітній палітрі композиційних, декоративно-пластичних і конструктивних засобів традиційного вітчизняного храмовбудування особливе місце посідає найпростіший чотирикутний в плані різновид рубленого верху, який пов'язується багатьма дослідниками з найбільш ранніми стадіями розвитку українського дерев'яного зодчества [1]. Важливо відзначити, що на користь цієї точки зору свідчать також розглянуті свого часу автором тісні генетичні зв'язки зазначеної вище архітектурної форми з деякими архаїчними типами наметових споруд на території Українського Полісся [2]. При всьому розумінні особливого значення цього заповідного регіону в багатовіковій історії вітчизняної культури реальна наукова цінність і обґрунтованість будь-яких спостережень і висновків щодо ролі чотирисхилого рубленого верху у розвитку традиційного культового будівництва України вимагає істотного розширення територіальних масштабів такого комплексного дослідження. З погляду на це не можна не звернути увагу на те, що згідно з опублікованими та архівними історичними джерелами чимало прикладів використання цього типу перекриття зафіксовано також у дерев'яних храмах Галичини [3], Волині [4], Сіверщини [5], Закарпаття [6], Буковини [7] та інших регіонів України (рис.1). Не менш важливо, що чотирисхилий рублений верх був добре відомий і у традиційному храмовбудуванні деяких прилеглих до України регіонів Білорусі [8], Польщі [9] і Словаччини [10], підтверджуючи тим самим цілковиту правомірність неослабного інтересу до цього типу перекриття з боку вітчизняних та зарубіжних дослідників (рис.2).

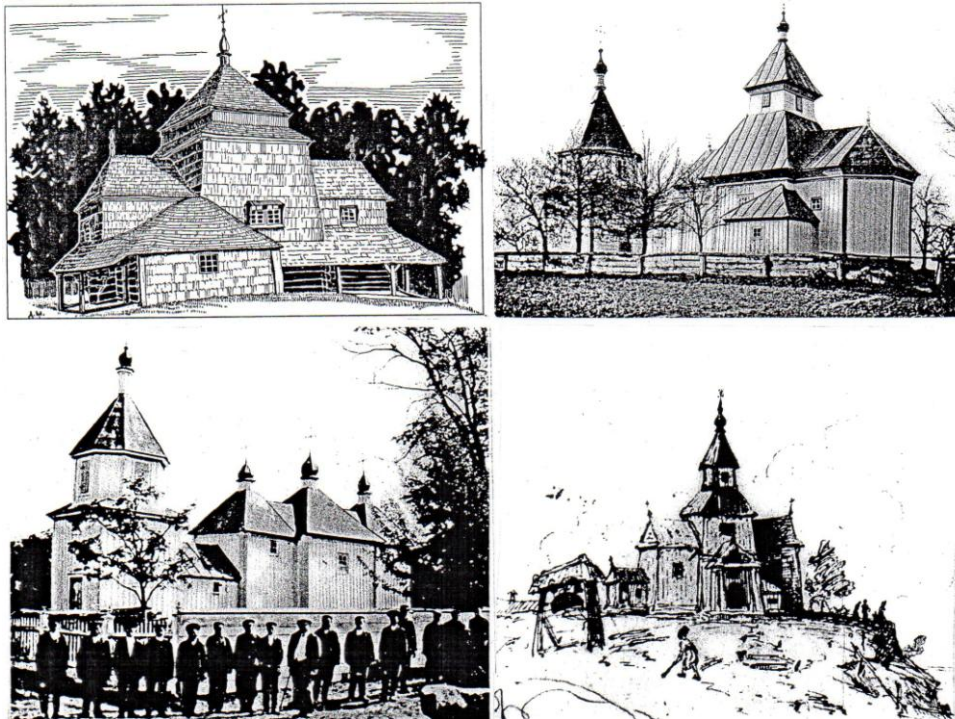

Рис.1. Використання чотирисхилого рубленого верху у найдавніших дерев'яних храмах України: ліворуч вгорі – в Унятичах на Львівщині (з альбомів М.Драгана); праворуч вгорі – у Турійську Волинської області (фото В.Леонтовича); ліворуч внизу – у Гардишівці на Житомирищині (з фондів Інституту історії матеріальної культури Російської Академії наук, далі - ІМК РАН); праворуч внизу – у Морівську Чернігівської області (за С.Таранушенком)

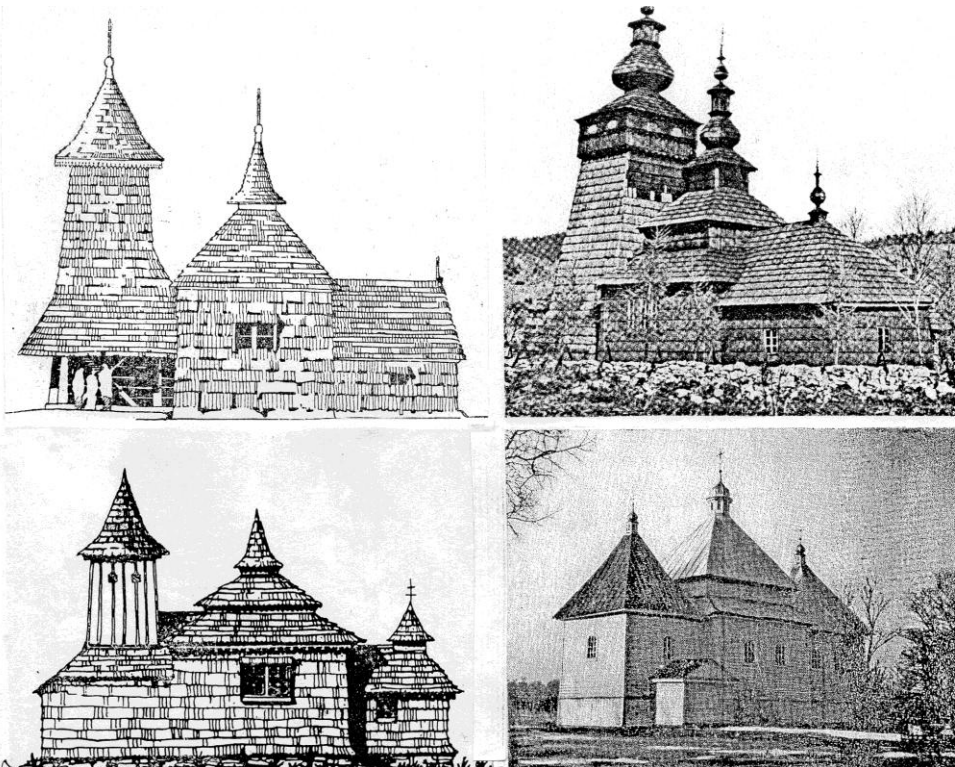

Рис.2. Використання чотирисхилого рубленого верху у традиційному культовому будівництві деяких сусідніх з Україною регіонів: ліворуч вгорі – у Троканах, Словаччина (за П.Юрченком); праворуч вгорі – у Поворознику, Польща (за Т.Гевриком); ліворуч внизу – у Крайньому Чорному, Словаччина (за Б.Ковачовичовою-Пушкар'овою та І.Пушкар'ем); праворуч внизу – у Давид-Городку, Білорусь (за Ю.Якимовичем).

Звичайно, досить великий географічний ареал поширення чотирисхилого рубленого верху у традиційному культовому будівництві України, помножений на давнє походження цієї архітектурної форми, лише підтверджує її винятково важливе місце у багатомістовій історії вітчизняного зодчества. З іншого боку, не менший інтерес викликає подальша доля цього архаїчного різновиду рубленого перекриття в умовах дедалі складнішого переплетіння різних зовнішніх впливів і художньо-стильових тенденцій у будівельному мистецтві пізніших історичних періодів. Чи не найбільш природним та простим шляхом подальшого розвитку чотирисхилого склепінчастого намету слід визнати поступове ускладнення його конструкції влаштуванням додаткових рублених заломів в межах вихідної для цього перекриття чотирикутної в плані форми. Особливого поширення подібні багатозаломні чотирисхилі верхи набули у сакральному будівництві Галичини, Бойківщини, Лемківщини і Закарпаття, причому у деяких районах Українських Карпат вони використовувалися навіть на початку XX століття (рис. 3). Тривала консервація у традиційному храмобудуванні зазначеної частини України цього архаїчного різновиду склепінчастого перекриття не могла не привернути увагу багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників [11], серед яких особливо слід відзначити М.Драгана, який цілеспрямовано займався вивченням самотутньої архітектурної спадщини цього унікального регіону [12].

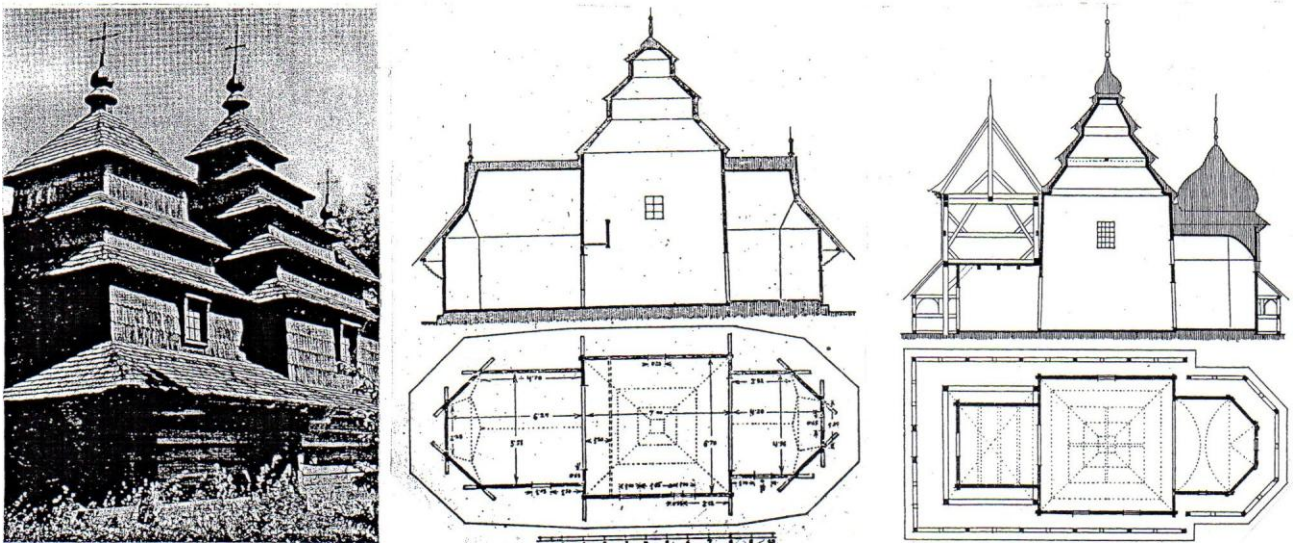

Рис.3. Збереження чотирикутної в плані форми верхів шляхом влаштування у них додаткових рублених заломів у храмах XVII – XVIII ст.: ліворуч – у Тисовці на Львівщині (за Т.Гевриком); в центрі – у Рогатині на Івано-Франківщині (за М.Драганом); праворуч – у Кутах на Львівщині (за М.Драганом).

Водночас з цим у дерев'яних храмах Поділля, Волині, Київщини та інших історичних місцевостей України, розташованих на північний схід від Галичини та Карпат, набув поширення ще один спосіб збереження первісної чотирисхилої форми рубленого верху. Він полягав у влаштуванні цього архаїчного різновиду

склепінчастого перекриття (як правило, у його найпростішій, наметовій, формі) виключно над меншими за розмірами зрубами бабинця та вівтаря, поєднуючись при цьому з більш складною, восьмикутною в плані композицією центрального верху храму. До найбільш ранніх зразків такої будівлі, безумовно, слід віднести церкву Рздва Богородиці 1698 р. у с.Жубровичі на Житомирщині, архітектура якої відрізняється також й іншими будівельними архаїзмами на зразок випусків вінців зрубу на кутах споруди або конструктивним розривом між восьмикутним в плані заломом в основі центрального верху та нижнім четвериком нави (рис.4, ліворуч і в центрі). Досить показовими в цьому відношенні є також Стрітенська церква 1642 р. у Михнівці Волинської області [13] і Георгіївська церква 1726 р. у передмісті Вінниці Старі Хутори на Поділлі, центральні зруби яких перекриті простими однозаломними верхами восьмикутної в плані форми з невеликими рубленими восьмериками у вінчанні, в той час як приміщення бабинця і вівтаря – архаїчними чотирисхилими пірамідальними наметами (рис.4, праворуч) [14].

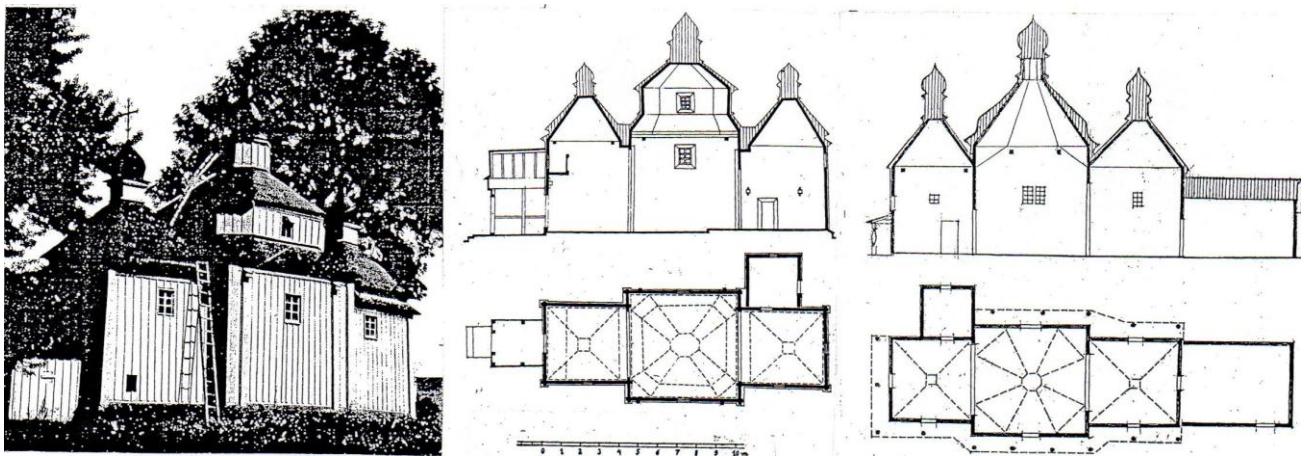

Рис.4. Збереження чотирикутної в плані форми верхів шляхом влаштування їх тільки над меншими за розмірами зрубами бабинця і вівтаря у храмах XVII – XVIII ст.: ліворуч і в центрі – у Жубровичах Житомирської області; праворуч – у Старих Хуторах на Вінниччині (за П.Юрченком).

Дещо складніші трансформації досліджуваного різновиду склепінчастого перекриття були пов'язані з посиленням впливу деяких поширених свого часу художньо-стильових течій (ренесансу, барока, класицизму тощо) та поступовим проникненням у його структуру окремих властивих для восьмикутного в плані верху елементів (рублених восьмериків, заломів, парусів для конструктивного зв'язку з четвериком нижчого ярусу). Щоправда, початкова фаза цього процесу проявлялася лише у завершенні чотирисхилого намету невеликим восьмериком з декоративною маківкою у вінчанні, що добре простежується на прикладі цілої низки найдавніших дерев'яних храмів на зразок Святодухівської церкви 1502 р. у Потеличі [15], Хрестовоздвиженської церкви 1661 р. у Дрогобичі [16] (обидві Львівської області), Златоустівської церкви XVI ст. у Києві [17], Михайлівської

церкви 1600 р. у Дорогинці [18] Київської області тощо (рис.5). Крім того, слід виділити досить своєрідний варіант влаштування додаткових косих граней не в завершенні, а в основі чотирикутного в плані склепінчастого перекриття, який було зафіксовано у Різдвабогородицькій церкві 1643 р. у Здомишлі Волинської області (рис.5, праворуч).

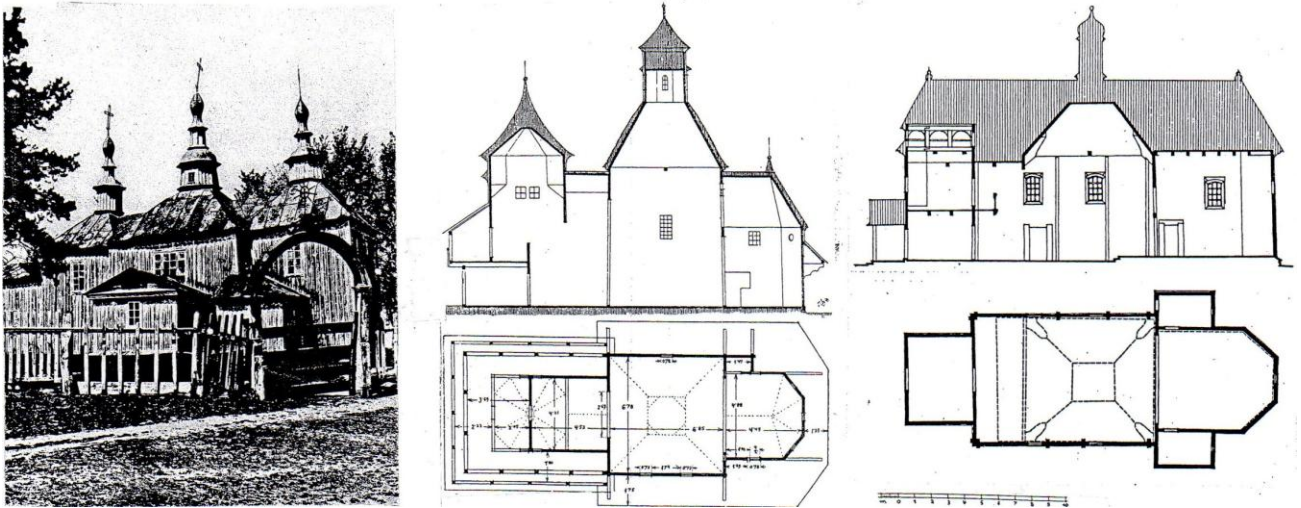

Рис.5.Початкова фаза формування верхів комбінованої форми з поєднанням чотири- і восьмикутних в плані елементів у храмах XVII-XVIII ст.: ліворуч – у Саварках на Київщині (з фондів ІМК РАН), в центрі – у Дрогобичі на Львівщині (за М.Драганом), праворуч - у Здомишлі Волинської області.

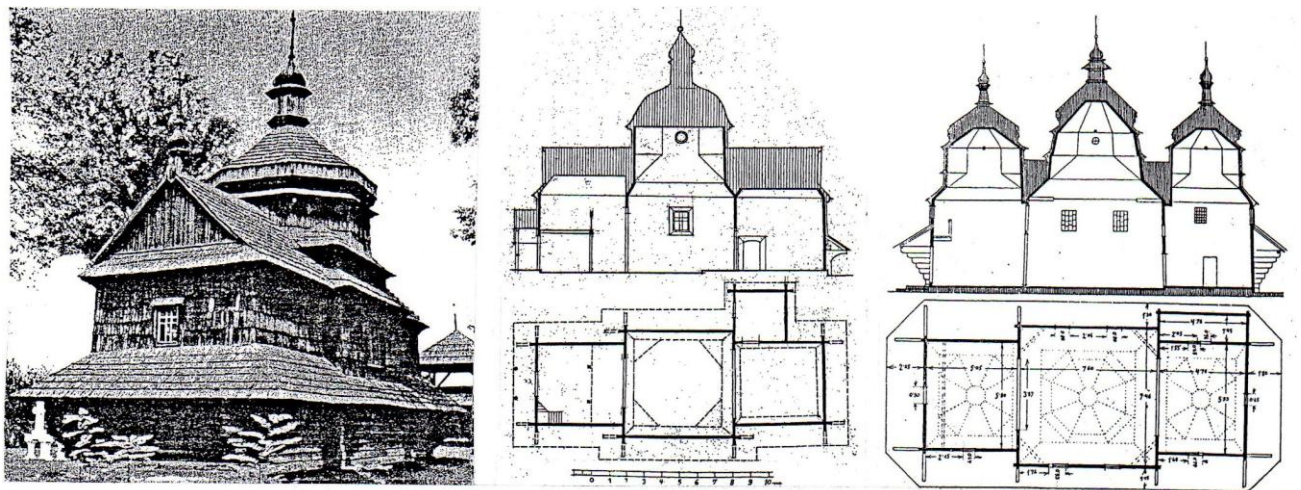

Рис.6. Завершення процесу формування верхів комбінованої форми з поєднанням чотири- та восьмикутних в плані елементів у храмах XVII - XVIII ст.: ліворуч – у Дубівцях Чернівецької області, в центрі – у Копичинцях на Тернопільщині, праворуч – у Бусовиську на Львівщині (за М. Драганом).

Безперечно, набагато більшої популярності у традиційному вітчизняному храмовбудуванні набули значно складніші за своєю композицією рублені верхи з кількома залами восьми- і чотирикутної в плані форми, причому останні з них використовувалися переважно в основі такого перекриття, відіграючи у ньому більш другорядну роль. Перші зразки цих верхів з'явилися в Україні у

XVII ст., проте найбільшого поширення набули у XVIII ст., супроводжуючись появою різних варіантів поєднання восьми- і чотирикутних в плані елементів рубленого перекриття, а також загальним композиційним і конструктивним ускладненням (рис.6) [19].

Найбільш яскравого та складного характеру подібні трансформації склепінчастих верхів одержали у дерев'яних церквах історичної Бойківщини (південна частина Львівщини та прилеглі до неї райони Івано-Франківщини та Закарпаття), утворюючи подекуди унікальні багатоярусні композиції з п'яти-шести різних за розмірами рублених четвериків та восьмимериків (рис.7) [20].

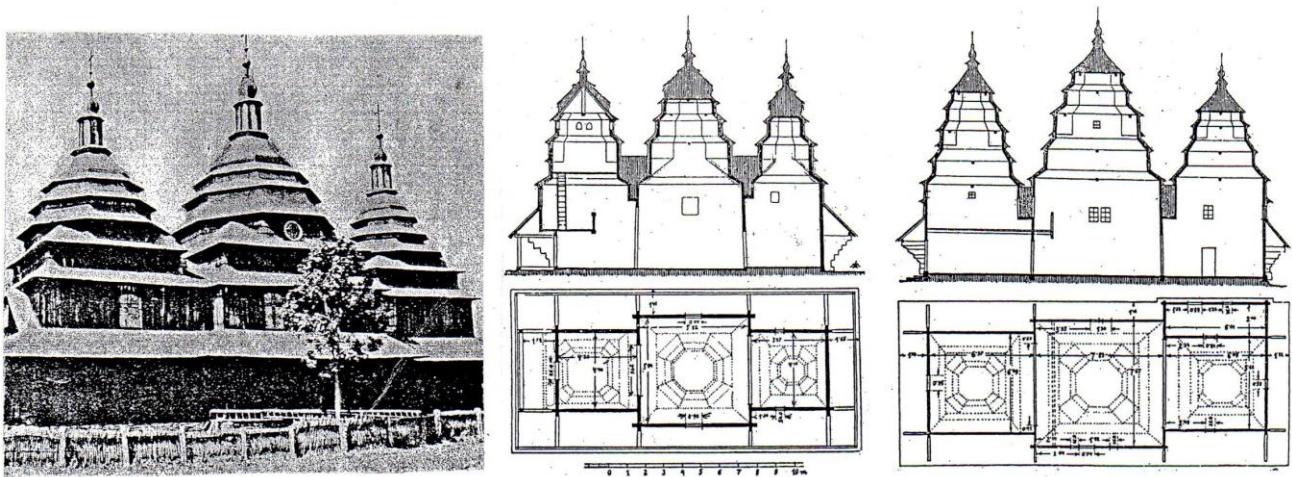

Рис.7. Формування складних багатоярусних верхів з поєднанням чотири- та восьмикутних в плані елементів у храмах бойківського типу XIX ст. на Львівщині (за М.Драганом): ліворуч – у Погарі, в центрі – у Должках, праворуч – у Россохачі.

На відміну від вищезгаданих храмів бойківського типу, архітектура яких у XIX і навіть на початку XX століття переживала період найвищого розвитку, у традиційній культовій архітектурі Волині і деяких інших регіонів України вже у XVIII ст. почала проявлятися протилежна тенденція до поступової деградації досліджуваного нами різновиду верхів. Це простежувалося у заміні їх рубленої конструкції каркасною та влаштуванні у їх основі плоскої стелі, перетворюючи наметове завершення храму на суто зовнішню копію одного з найбільш давніх і важливих атрибутів вітчизняного зодчества. Звичайно, це не могло не призвести до послаблення первісної єдності внутрішнього простору, зовнішніх форм та конструктивних характеристик українського дерев'яного храму, яка на думку відомого англійського дослідника Д.Бекстона визначає його особливе місце у багатовіковій історії традиційного сакрального будівництва в країнах Східної Європи [21]. Перші прояви цієї тенденції знайшли своє відображення у деяких культових будівлях п.пол. XVIII ст. на зразок храмів у Підлісках на Рівненщині і Залізничі Волинської області (рис.8), хоча особливого поширення вона набула у традиційному вітчизняному храмобудуванні XIX - початку XX століть.

Характеристика останньої стадії еволюції досліджуваного нами різновиду перекриття дерев'яних церков України була б неповною без згадки про досить короткий, але навпочуд цікавий період 1920–30-х рр., пов'язаний зі спробами творчого переосмислення народними майстрами кращих традицій вітчизняного зодчества з врахуванням найновітніших художньо-стильових течій цієї доби на зразок арт-деко або конструктивізму. Йдеться, насамперед, про влаштування в інтер'єрі цілої низки храмів цього періоду увігнутої дощатої чотирисхилої стелі замість плоскої, що попри каркасну конструкцію перекриття частково повертає їх наметовому завершенню первісну цілісність зовнішньої і внутрішньої форми. Чи не найбільш вдалий і, водночас з цим, рідкісний приклад подібного рішення представлений у церкві Іоанна Предтечі 1932 р. у селі Прилуцькому Волинської області [22], збудованій виключно у каркасній техніці, що робить вищезгаданий варіант влаштування чотирисхилого намету над навою не лише логічним, але й єдино можливим (рис.8, праворуч).

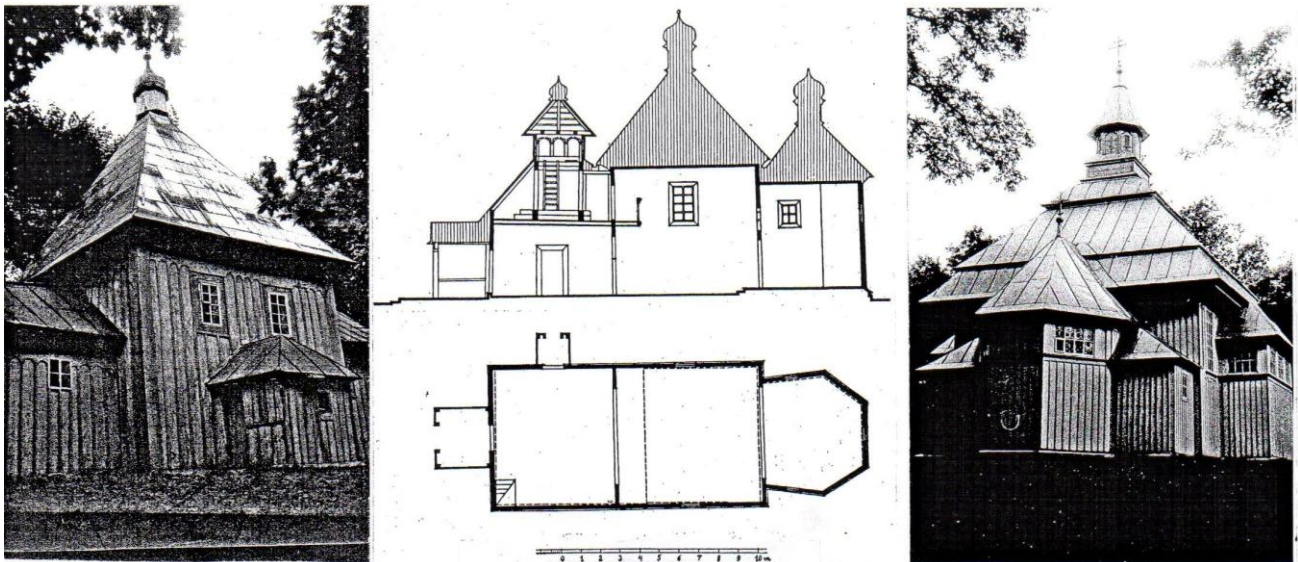

Рис.8. Заміна рубленої конструкції чотирисхилого намету каркасною у храмах XVIII-початку XX ст.: ліворуч - у Підлісках Рівненської області, в центрі – у Залізниці Волинської області, праворуч – у Прилуцькому Волинської області.

Таким чином, на підставі комплексного аналізу опублікованих і архівних джерел, а також матеріалів натурного обстеження окремих найбільш показових зразків українського дерев'яного зодчества можна виділити три головних лінії подальших історичних трансформацій чотирикутного в плані рубленого верху. Перша з них відрізняється обов'язковим збереженням первісної чотирисхилої форми перекриття шляхом влаштування у його конструкції кількох додаткових рублених заломів або використанням таких найпростіших чотирикутних в плані наметів виключно над меншими за своїми розмірами бічними зрубами. Другий, більш популярний у традиційному сакральному будівництві України, напрямок пізніших перетворень досліджуваного різновиду рубленого верху пов'язаний з поступовим ускладненням його первісної чотирисхилої форми влаштуванням

восьмикутних в плані елементів. І, нарешті, третій, останній напрямок еволюції досліджуваної нами архітектурної форми знайшов своє відображення у заміні склепінчастої конструкції чотирихилого наметового даху каркасною водночас з влаштуванням у його основі плоскої стелі, звузивши функції цього перекриття до суто декоративних.

Безперечно, виділені нами напрямки історичної еволюції чотирикутного в плані рубленого верху мають умовний характер, адже властиві для кожного з них композиційні, конструктивні та декоративно-пластичні ознаки утворювали між собою чимало нових оригінальних комбінацій, доповнюючись до того ж ще й численними регіональними та художньо-стильовими версіями. Досить складна еволюція цього типу перекриття дозволяє говорити про ще одну важливу грань українського дерев'яного зодчества, пов'язану з його гнучким та відкритим до найрізноманітніших історичних трансформацій характером. Це спростовує дещо застарілі уявлення про винятковий «консерватизм» і цілковиту самодостатність цього явища (і традиційної будівельної культури в цілому), відкриваючи чималі перспективи використання одержаних при його комплексному аналізі висновків для виявлення універсальних закономірностей та механізмів розвитку сучасного зодчества.

Література:

1. Геврик Т. Дерев'яні храми України. Шедеври архітектури. - Нью-Йорк, 1987. – С.22; Драган М. Українські дерев'яні церкви. Генеза і розвій форм. – Ч.І. – Львів, 1937. – С.28-29; Логвин Г. Дерев'яна архітектура України // Нариси з історії архітектури Української РСР (дожовтневий період). – К.: Держбудвидав, 1957. – С.119; Юрченко П. Дерев'яна архітектура України. – К.: Будівельник, 1970. – С.14; Юрченко П. Дерев'яне зодчество України (XVIII–XIX ст.). – К.: Видавництво Академії архітектури УРСР, 1949. – С.29-30.

2. Завада В. О происхождении шатра в деревянных храмах Украинского Полесья // Архитектурное наследство. – № 34. – 1986. – С.134-141.

3. Драган М. Українські дерев'яні церкви. – Ч.2 – Львів, 1937. – Рис.36, 40, 90, 97, 101, 125; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – Т.3. – К.: Будівельник, 1985. – С.125, 145-147, 158, 181, 234; Січинський В. Дзвіниці та церкви Галицької України XVI-XIX ст..- Львів, 1935.- Рис.57-59.

4. Волков Ф. Старинные деревянные церкви на Волыни // Материалы по этнографии России. – Спб., 1910. – Рис.10, 11, 15, 20; Завада В. До питання про походження поліських дерев'яних храмів з дзвіницею над бабинцем // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. – Вип.23.- К.: КНУБА, 2010. – Рис.1, 2; Завада В. До проблеми історико-типологічної атрибуції волинських

дерев'яних храмів XVI – XVII ст. // Архітектурна спадщина Волині. – Вип.4. – Рівне, 2014. – Рис.9, 10, 13, 15-16.

5. Таранушенко С. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. – К.: Будівельник, 1976. – С.20.

6. Макушенко П. Народная деревянная архитектура Закарпатья (XVIII – начала XX века). – М.: Стройиздат, 1976. – С.46-55, рис.28-32; Макушенко П., Петрова З. Народная архитектура Закарпатья. – К., 1956. – Рис.101-105, 108.

7. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – Т.4. – К.: Будівельник, 1986. – С.339, 387; Щербаківський Д. Українське мистецтво. – Ч.1. Буковинські і галицькі дерев'яні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці. – Київ-Прага, 1926. – Рис.18.

8. Якімовіч Ю. Драулянае дойдліства Беларускага Палесся: XVII-XIX ст.ст. – Мінск: Навука і тэхніка, 1978. – С. 110–114, 119.

9. Геврик Т. Дерев'яні храми України. Шедеври архітектури... – Рис.123, 124; Тарас Я. Лемківська сакральна архітектура // Лемківщина. – У 2-х т. – Т.1. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1999. – С.297-323; Brykowski R. Lemkowska architektura cerkiewna // Lemkowie w historii i kulture Karpat. –Ch.I.-Sanok, 1994. – S.81-110, rys.1-6, 10-14/

10. Геврик Т. Дерев'яні храми України. Шедеври архітектури... – Рис.122, 127, 129-130; Ковачовичова-Пушкарьова Б., Пушкар І. Дерев'яні церкви схід-ного обряду на Словаччині. – Пряшів, 1971. – С.32-34, 41-43, 195-197, 327-329, 371-373; Юрченко П. Дерев'яне зодчество України ... – Рис. 26.

11. Логвин Г. Украинские Карпаты. – М.: Искусство, 1973; Гошко Ю., Кіщук Т., Могитич І., Федака П. Народна архітектура Українських Карпат XV-XX ст. - К.: Наукова думка, 1987.– С. 206-236; Прибега Л. Дерев'яні храми Українських Карпат – К.: Техніка, 2007; Січинський В. Дзвіниці та церкви Галицької України... – С. ; Тарас Я. Сакральна дерев'яна архітектура українців Карпат. Культурно-традиційний аспект. - Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 2007.

12. Драган М. Українські дерев'яні церкви... - Рис. 35-36, 97; Сулик Р. Перлини дерев'яної архітектури Бойківщини (З альбомів Михайла Драгана).– Львів,1995. – С.28-29, 66-67, 71-73, 75, 81-82.

13. Завада В. До історії формування поліських дерев'яних храмів волинського типу // Архітектурна спадщина Волині. – Вип.1. – Рівне, 2008. – Рис.8.

14. Павлуцкий Г. Деревянные и каменные храмы. Древности Украины. – Ч.1. – М., 1905. – Рис.52-53; Юрченко П. Дерев'яне зодчество України... Рис.31.

15. Юрченко П. Дерев'яна архітектура України ... – С. 46-47.

16. Драган М. Українські дерев'яні церкви... - Рис. 40.

17. Юрченко П. Дерев'яна архітектура України ... – С.53.

18. Юрченко П. Дерев'яна архітектура України ... – С.51.

19. Драган М. Українські деревляні церкви... - Рис. 24-26, 121, 143, 193-194; Завада В. Дерев'яні церкви Північної Буковини та їх місце у традиційному вітчизняному храмовбудуванні // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. – Вип. 31. – К.: КНУБА, 2012. – Рис. 2, 3, 6; Павлуцкий Г. Деревянные и каменные храмы... - Рис.69, 70, 72, 73; Сулик Р. Перлини дерев'яної архітектури Бойківщини... - С. 78, 79, 82, 94.

20. Драган М. Українські деревляні церкви... - Рис. 44, 45, 163,164, 197-204, 211; Сулик Р. Перлини дерев'яної архітектури Бойківщини... - С. 76. 80, 92.

21. Buxton D. The wooden churches of Eastern Europe. An introductory survey. – Cambridge, 1981. – P.87-188.

22. Завада В. Стильова поліфонія у традиційному сакральному будівництві України XIX – першої половини XX століття. – Вип. 34. - К.: КНУБА, 2013. – С. 123.

Аннотация

В.Т.Завада, доцент кафедри дизайну архитектурной среды Киевского Национального университета строительства и архитектуры,

К вопросу о роли четырехскатного рубленого верха в истории традиционного отечественного храмоостроения.

В статье на основании комплексного анализа исторических источников и материалов натурного обследования памятников деревянного зодчества рассматриваются основные направления дальнейшей эволюции архаического четырехскатного рубленого верха в развитии традиционного сакрального строительства Украины.

Ключевые слова: архаический, четырехскатный, верх, деревянный, храм.

Summary

Zavada Viktor, the Reader of the Chair “Architectural environment design» of National University of Building and Architecture in Kyiv.

To a question of the role of the tetrahedral chopped cupola in the history of the traditional sacral building of Ukraine.

The article displays the main directions of the further evolution of the archaic tetrahedral chopped cupola in the history of the traditional sacral building of Ukraine on the basic of complex study of a historical sources and materials of the nature investigation monuments of wooden architecture.

Keywords: archaic, tetrahedral, cupola , wooden, temple.